

Nosaltres i els italians

Discurs llegit el 27 de setembre de 2004
en la sessió inaugural del curs 2004-2005

JOAN F. MIRA

Membre de la Secció de Filosofia i Ciències Socials

Potser a alguns dels presents els semblarà un excés de gosadia si comence aquesta intervenció amb l'afirmació següent: és molt probable que, al llarg del mil·lenni que acabem de tancar fa pocs anys, i sobretot en la part central d'aquest període de deu segles, cap altre poble, país o nació no haja tingut una relació tan intensa, tan pròxima i tan íntima amb els italians com el poble i nació dels catalans, pensant en els que ho són o ho som per llengua i per història cultural. Vist des d'aquesta banda de la mar, afirmar això és sobretot, o això em sembla, un record a una història que pensem que ens enriqueix i que ens honora. Vist des de l'altra, supose que seria més aviat sorprenent, perquè allà, per vicissituds d'una història diferent, no ens miren de la mateixa manera que nosaltres a ells. Als italians, doncs, els diria que sé molt bé, com segurament saben molts de vostès, que els pobles de Dalmàcia i dels Balcans han tingut en l'Adriàtica una mar comuna amb les costes de la Itàlia de l'est, i en la República de Venècia i els seus territoris i possessions un espai de relació comercial, política i humana compartida al llarg de molts segles: Corfú, Ragusa o Rodes difícilment podrien tenir una història més italiana (tot i que a Rodes aquesta història és, d'alguna manera, compartida amb la presència catalana), i que Venècia mateix o

Ravenna tenen un component grec bizantí substancial. Sé igualment que les regions alpines i de la plana del Po, des de Savoia fins a Trieste i a Ístria, han tingut enllà dels Alps i en l'Europa central un espai de relació privilegiada. Com el tingueren la Toscana, la Llombardia i el Piemont amb els camins de la vall del Roine, amb França i amb els Països Baixos: l'antiga Lotaríngia, el gran camí central de la vella Europa, no és només una fantasia retrospectiva. I tanmateix, els diria també que els lligams d'una gran part d'Itàlia amb les terres catalanes —amb Catalunya, amb València i amb Mallorca— han estat durant molt de temps més forts encara que aquells, més vius i actius, més densos i més continuats. Es tracta d'una relació no només de soldats, eclesiàstics, navegants, mercaders o poetes, sinó de tot això i molta més gent: una presència humana que, sobretot a Nàpols i a Sicília, a Sardenya o a la Roma de la segona meitat del segle XV, arribà a constituir gairebé un sol espai de vida comuna amb les terres de l'altra banda de la mar. Això ha deixat una llarga memòria i, almenys en la part catalana, un sentit de parentiu i de proximitat que no s'ha esborrat encara ni crec que s'esborrarà. Els diria, per tant, als italians, si ens trobarem reunits ells i nosaltres, que si no som o hem estat habitants de la mateixa casa, sí que hem estat molts segles veïns del mateix carrer o de la mateixa plaça.

En realitat, si contemplem els mapes de la geografia i de la història, el nostre espai comú és gairebé «natural»: en el Mar Nostre, el Mediterrani, hi ha el sud i el nord, l'est i l'oest, i si la Península italiana en forma l'eix central nord-sud, aquest mateix fet delimita un arc o sector nord-occidental que va de Nàpols a Gènova i a Marsella, i de Marsella a Barcelona i a València, en el qual les costes d'una banda i de l'altra es miren cara a cara, amb les illes enmig que encara donen més densitat a aquest espai. Un espai, aquest «arc mediterrani», del qual tan sovint ens agrada parlar en els darrers anys al nostre país, per raons entre econòmiques i polítiques no sempre ben definides, i que no recordem tan sovint en la seua profunda dimensió històrica, cultural i humana. Hauríem de recordar, per exemple, que si l'antiga Via Augusta dels romans no ha deixat mai de ser transitada amunt i avall seguint l'itinerari litoral, són les vies de la mar, de port a port i d'illa en illa, les que han estat durant els segles medievals i moderns el camí per on ens hem trobat més sovint els d'un costat i de l'altre: els camins, posem per cas, per on arribava a València el cereal de Sicília i arribaven a Toscana les llanes valencianes, per on viatjaven a Roma els parents i conciudadans dels Borja, per on catalans i genovesos topaven en batalles repetides i després feien paus igualment repetides. Però abans, certament, hi hagué els camins de la terra.

Començant pel començament, quan una Catalunya encara en procés de constitució com a país —un país de monestirs i de comtats entre el Pirineu i Barcelona—, enceta la seua pròpia relació amb una Europa també en procés de configuració, són aquests camins de la terra els que integren aquell nou país en un extens espai de relacions que passa pel Llenguadoc i la Provença, i d'ací a la Llombardia, a Toscana i a Roma: és el conjunt de terres del naixement i la plenitud de l'art romànic —el romànic meridional, si més no—, en el qual les fôr-

mules constructives i estètiques nascudes en bona part a la Itàlia central i del nord arrelaran a Catalunya amb una potència i un caràcter ja gairebé «nacionals». Eren camins transitats per mestres d'obres, monjos, pelegrins, artesans de la pintura i de la pedra, amb una abundància intensa i nova. «L'any tres després del mil succeí que en tot el món, però especialment a Itàlia i a les Gàl·lies, es van començar a construir esglésies... Era com una juguesca entre cadascun dels pobles, a veure qui podia més, i hom creuria que la gent, traient-se els vestits vells, es tornava a vestir pertot arreu amb l'hàbit blanc dels nous temples.» Això escrivia el monjo Rodolfo il Gabro, i certament l'Europa que coneixem comença a prendre forma aleshores. No exactament aquell 1003, ara fa mil anys i un, que és quan va morir el primer papa expert en ciències, Silvestre II, abans Gerbert d'Orlhac, educat en matemàtiques i en astronomia a Barcelona i a Vic, i estudiós a la biblioteca del monestir de Ripoll. No exactament aquell any, doncs, però sí al llarg dels segles XI i XII. Quan la relació entre Catalunya i la Itàlia septentrional degué ser tan intensa que no solament arriben a terres catalanes les columnes i els arcs del romànic llombard, sinó que el terme *llombard* arriba a ser sovint, als documents, sinònim d'obrer o mestre d'obres. Els *maestri comacini* són, a Catalunya, «mestres llombards», i el seu ofici és dit, encara dos segles més tard, «ofici de llombardia». *Llombart*, per cert, és un cognom ben freqüent en les terres de llengua catalana: el nom de Constantí Llombart, per exemple, republicà i figura insigne de la Renaixença literària al País Valencià.

Aquest és el primer punt i el primer moment: el d'unes antigues relacions per rutes continentals, velles ja de mil anys. El segon té com a protagonista Gènova, i les rutes de la mar. Al llarg del segle XII els genovesos intentaren imposar el seu control en el Mediterrani occidental, i això suposava impedir la constitució d'un estat occitanocatalà que hauria arribat fins al Roine, molt més poderós que la República de Gènova. Però l'enfrontament amb els catalans no va impedir la intimitat de les relacions comercials i humanes, amb la intervenció genovesa en la conquesta catalana de Tortosa, on obtingueren una tercera part de la ciutat, amb l'establiment de consolats genovesos a les ciutats portuàries catalanes i de consolats catalans a Ligúria, i amb la presència d'importants colònies de mercaders genovesos a Barcelona, València i Mallorca (on un barri encara en recorda el nom), i de colònies catalanes a Gènova. La lluita per Còrsega i Sardenya enfrontà les dues potències marítimes al llarg de prop de dos segles i, finalment, l'illa més petita quedà en mans dels genovesos, i la més gran en mans dels catalans; els quals no solament hi establiren una administració fiscal, civil i eclesiàstica pròpia sinó que s'hi assentaren com a senyors feudals i com a pobladors urbans, i a la ciutat de l'Alguer com a pobladors únics, amb una continuïtat de llengua fins als nostres dies. De fet, fins al segle XVIII —i a pesar de la pressió castellana dels segles XVI i XVII— el català va ser la llengua majoritària en la documentació pública de l'illa.

La relació dels catalans amb Sicília és més llarga i més intensa encara. Quan, el 1262, a Montpeller, l'infant Pere, fill de Jaume I, es casava amb Constança de Sicília, filla del rei

Manfred, s'iniciava una relació que també havia de durar segles. Després de les batalles de Benevento i Tagliacozzo, que tan vivament evoca Dante en la *Comèdia*, els Hohenstaufen desapareixien de Sicília, i a partir d'aleshores la pugna es plantejarà entre els Anjou de França i els monarques catalans, amb títol de reis d'Aragó. I de passada, aquest és el moment de recordar que els «aragonesos» de la història napolitana i siciliana eren sobretot catalans: el títol reial d'Aragó no ha d'amagar (no hauria d'amagar, però en realitat sí que l'amaga, almenys en la terminologia habitual) el fet que eren majoritàriament catalans —catalans de Catalunya, de Mallorca i de València, catalans de llengua i de nació— els nobles i els soldats, els eclesiàstics, els mercaders, els juristes i els simples ciutadans que acudiren a les terres meridionals italianes en aquells segles d'història compartida. Si més no, perquè les relacions eren sobretot per la mar, i Aragó és un país interior, sense costes ni ports. Per tornar a la conquesta de Sardenya com a exemple, els pobladors catalans hi obtingueren més de set-cents beneficis, en terres i en propietats, i els aragonesos setze: aquesta va ser la proporció. En qualsevol cas, després de les Vespres Sicilianes, el 1282, sembla que les preferències del poble de Sicília no eren favorables als francesos, sinó als monarques de Catalunya i Aragó. A Sicília, doncs, es va instal·lar no únicament una dinastia del casal de Barcelona amb la seua cort de nobles i militars, sinó que hi acudiren catalans en nombre suficient com per establir-hi una presència permanent i una densitat de contactes comercials i personals que no havia d'afeblir-se fins ben entrat el segle XVI. I a la meua ciutat si més no, a València, vam menjar pa fet de blat de Sicília durant més de dos-cents anys. És així com a la ciutat de Palerm, o a Catània o a Messina, encara són visibles els casals i els escuts dels nostres compatriotes d'aquells segles. I com els Lauria (Llúria o Lloria) o els Procida (Pròixida) procedents del regne de Nàpols van ser entre nosaltres fundadors de notables llinatges nobiliaris al Principat de Catalunya i al Regne de València.

Perquè d'una manera semblant a Sicília, o més intensa encara, la conquesta catalanoaragonesa del regne de Nàpols a principis del segle XV va significar la incorporació de noves terres i noves gents d'Itàlia a aquell espai comú de relacions. I també va significar, entre altres coses, l'establiment, a la cort d'Alfons el Magnànim, d'un centre humanístic i artístic decisiu i potent per a la cultura renaixentista de la Itàlia meridional. I aquest és el tercer moment que volia remarcar: el temps de Nàpols. Perquè, al llarg del segle XV sobretot, van ser milers els catalans que, des dels ports de Barcelona, de Tortosa, de València i de Mallorca, van viatjar a terres napolitanes o sicilianes, hi van viure com a soldats, mercaders, juristes, eclesiàstics o administradors, i fins i tot s'hi van instal·lar per a tota la vida. Entre ells, els oficials i els membres d'una cort reial tan esplèndida com la ciutat de Nàpols feia temps que no coneixia. Allà, com a Palerm, van viure i van servir el seu rei cavallers catalans com Andreu Febrer, primer traductor en vers de la *Divina Comèdia* a cap llengua, o arquitectes com Guillem Sagrera, que vingué de Mallorca a dirigir les obres del Castelnuovo napolità. I allà van coincidir els uns i els altres —militars, mercaders, juristes o eclesiàstics— amb erudits,

artistes i humanistes italians cridats i pagats pel rei Magnànim, com Antonio Beccadelli, *il Panormita*; com el gran Lorenzo Valla, protegit del monarca i amic del cardenal Alfons de Borja; com el genovès Bartolomeo Facio; com Giovanni Pontano, potser el més elegant prosista llatí del seu temps; o com Gianozzo Manetti, un dels primers traductors dels clàssics grecs. Aquesta cort, on el llatí i l'italià, el català i el castellà es repartien i compartien l'escriptura i la lectura, l'oratoría i l'administració, potser no tenia equivalent en cap altra part d'Itàlia, si més no quant a l'esplendor externa i a l'efervescència literària. I si el rei Alfons no fou capaç d'atraure a Nàpols els grans pintors i escultors del moment, sí que va fundar a la capital del regne una esplèndida biblioteca humanista, amb enormes despeses, i va patrocinar l'activitat musical, la dansa, el teatre, l'arquitectura civil i les arts decoratives: Pisanello era l'orfebre del rei Alfons, i cent mil peces de ceràmica valenciana embellien els seus palaus napolitans. És amb Alfons el Magnànim, un rei de família castellana que arriba a Itàlia rodejat de catalans, quan Nàpols pren volada com a centre humanista i com a gran capital de la cultura. I és llavors, en la primera meitat del segle XV, quan es consolida aquell gran espai del Mediterrani nord-occidental com una mar, unes illes i unes terres que, almenys durant un segle llarg, bé podem definir com a catalanoitalianes, abans que el component català siga substituït en gran part pel castellà durant els segles XVI i XVII.

Hem passat de Llombardia a Gènova, i de Gènova a Sardenya i a Sicília, i de Sicília a Nàpols. I ara, per a l'etapa següent, hem de pujar de Nàpols a Roma. Perquè quan, el 1455, el cardenal valencià Alfons de Borja, antic canceller del Magnànim al regne napolità, era elegit papa amb el nom de Calixt III, començava aquell mig segle de presència i protagonisme d'aquella família de valencians de Xàtiva, que ha deixat una marca inesborrable en la història de l'Església, en les vicissituds de la Itàlia renaixentista, i en l'imaginari popular de mig Europa. No ens interessa ací entrar en la llegenda borgiana, encara que són la llegenda i l'es càndol, no els fets de la història (més moderats i més modestos), els que han situat el nom dels Borja en aquella llista de referents emblemàtics de la història europea: com a referent negatiu en gran mesura injust, però aquest no és ara el nostre problema. Allò que ens importa recordar ací és que aquell mig segle dels Borja romans, i especialment els anys del pontificat d'Alexandre VI, representen potser el moment culminant, el més intens i més actiu, de la presència dels catalans a Itàlia. Que en aquest cas concret es tracta sobretot —però no únicament, ni de bon tros— de la presència dels valencians a Roma. Si em permeten la ironia, els puc assegurar que una abundància tan gran de forasters al voltant d'un pontífex no s'ha tornat a produir mai a Roma fins a l'actual papa Joan Pau II, feliçment regnant i rodejat de polonesos. Entre altres coses, perquè després dels dos papes Borja (i fora de l'effmer i insignificant Adrià VI, un holandès imposat per Carles V), no havia estat elegit cap altre papa no italià. I els puc assegurar també que els polonesos del papa Wojtyla no són, ni de lluny, tan nombrosos ni tan poderosos ni tan omnipresents com eren cinc-cents anys abans els catalans dels papes Borja.

No estic parlant de nombres simbòlics: el pontificat de Calixt III va ser molt breu, menys de quatre anys, però suficient per trobar en la documentació de l'època més de tres-cents noms de catalans (catalans de Catalunya, de València i de Mallorca, i uns pocs aragonesos) presents a Roma amb algun càrrec, ofici, benefici o col·locació. Tres-cents noms coneguts, sense comptar la gent anònima, són molts noms per a una cúria apostòlica i per a una ciutat que llavors no tenien, ni remotament, les dimensions que han tingut després. Parlant de cúria apostòlica, cal recordar que el cardenal Roderic de Borja, nebot de Calixt III, va ser trenta-cinc anys vicecanceller d'aquesta cúria, és a dir, cap de les oficines centrals de l'Església, abans de ser ell mateix papa del 1492 al 1503 amb el nom d'Alexandre VI. El cardenal Borja va ser el gran organitzador de l'administració vaticana, i —ja que ací hauríem de parlar sobretot de literatura o almenys de lletres— cal recordar que al seu voltant van circular per Roma centenars de *scriptores* i d'*abbreviatores*, bons coneixedors del llatí clàssic, i entre ells molts humanistes de primera magnitud. Catalans com Jeroni Pou, però també alemanys com Lorenz Beheim, grecs com Ludovico Podocatharos, però sobretot italians com Paolo Pompilio. Més endavant, quan el cardenal Borja era ja papa Alexandre VI, el seu cercle d'oficials i familiars (alguns dels quals va arribar al cardenalat), incloïa humanistes destacats com Adriano Castellesi, Tommaso Inghirami o Raffaello Maffei. Un metge valencià, Gaspar Torrella (que, d'altra banda, va ser el primer estudiós del *morbis gallicus*), va ser director de la Biblioteca Apostòlica; i un professor italià de retòrica, Pomponio Leto, dirigia una Accademia Romana que, a pesar del seu to absolutament neopagà, va ser sempre protegida pel segon papa valencià. I ja que parlem de professors i d'acadèmies, voldria recordar que Alexandre VI va ser el refundador de La Sapienza (del seu temps és el nou edifici per als cursos, i la fixació d'un finançament regular), i alhora el papa que aprovà la conversió en universitat de l'Estudi General de València.

Si vostès volen comprovar que el temps dels Borja, valencians a Roma, no va ser una anècdota o un episodi fugaç, només haurien de recordar alguns detalls no tan petits. Recordar que al centre dels palaus apostòlics, l'únic conjunt arquitectònic amb nom propi és el que formen la torre Borja, els apartaments Borja i el *cortile* Borja; o alçar la vista sobre la porta del Castel Sant'Angelo i observar el gran escut borgià, o elevar-la cap al sostre de Santa Maria Major i contemplar la infinitat de cassetons daurats amb el bou de la família valenciana. Recordar que, si la via on s'alça actualment la gran sinagoga de Roma porta el nom de Via Catalana, és perquè justament Alexandre VI va acollir a Roma —ell, el papa!— els jueus expulsats dels regnes hispànics pels anomenats Reis Catòlics. O recordar que Lucrècia Borja, en els seus llargs anys com a duquesa de Ferrara, va convocar al seu voltant poetes destacats com el gran Pietro Bembo —amb qui va viure una arriscada història d'amor—, Ercole Strozzi, o Bernardo Accolti, l'*Unico Aretino*; mentre que el seu germà Cèsar tingué relació estreta amb personatges tan significatius com el seu enginyer militar, un cert Leonardo da Vinci, o l'enviat de Florència, un tal Niccolò Machiavelli. No m'estaré d'a-

fegir que, si els plans del papa valencià per al seu fill —la formació d'un principat nou al centre de la Península italiana— s'haguessen arribat a consolidar, la història de la Itàlia renaixentista i moderna hauria pogut ser ben diferent. Ni m'estaré tampoc de recordar que, durant els anys dels dos papes Borja, la llengua catalana va ser present a Roma com segurament mai no ho ha estat cap llengua estrangera: en la cúria i en la cort, en la família papal i en els palaus vaticans, en els cercles de tants cardenals, en els ambients militars, i a tot arreu on eren presents centenars i centenars dels incòmodes *catalani*. No sé si Roma havia conegut mai, ni ha tornat a conèixer, una presència no italiana tan forta i tan intensa com aquesta. Pel que en sé, la meua impressió és que no, tot i que allà, pel que repetidament he constatat, ni ho saben ja ni se'n recorden. I nosaltres tampoc no hem fet gran cosa, en realitat no hem fet res, per renovar, ací o allà, aquell coneixement i aquell record.

Però amb el final dels Borja s'acaba també aquest protagonisme dels catalans en la història italiana. Els intercanvis continuaran en la primera meitat del segle XVI, i en són bona mostra la fastuosa cort napolitana del virrei Ramon de Cardona, o la no menys brillant cort valenciana del duc Ferran de Calàbria, tots dos grans patrons de la música, el teatre i les lletres, i personatges d'alçada quasi reial. Per cert que el duc de Cardona va ser capità general de la Lliga Santa, que lluità en favor del papa Juli II: aquell mateix Giuliano della Rovere que, com a bon fill de la República de Gènova, havia estat enemic mortal de Roderic de Borja (un *marrano catalano*, segons li va dir alguna vegada en públic). No voldria oblidar que un altre Borja valencià, Francesc, duc de Gandia i sant insigne, va ser el tercer general dels jesuïtes i va donar l'impuls decisiu a la fundació del cèlebre Collegio Romano. Però, en qualsevol cas, en endavant seran els castellans els qui ocuparan —molt parcialment— el lloc que abans tenien els catalans a Itàlia, si no en el camp de les denses relacions personals, sí en el terreny militar i polític. Els catalans, privats d'un poder polític propi, quedaran ja, i fins als nostres dies, fora del protagonisme visible de la història d'Europa. Els tres moments, doncs, que em queden per assenyalar, en aquests camins entre una banda i l'altra del Mediterrani occidental, pertanyen ja al camp de les relacions entre la gent de lletres, no al camp dels papes i els cardenals, dels reis i els nobles, dels navegants i els soldats de fortuna.

D'aquests tres moments, el primer és format per uns anys ben interessants de la segona meitat del segle XVIII. El 1767 el rei Carles III d'Espanya (un Borbó que abans havia estat rei de Nàpols, on pareix que va deixar bona memòria del seu govern) decretava l'expulsió dels seus dominis dels membres de la Companyia de Jesús. En els anys següents, un seguit de jesuïtes valencians, instal·lats sobretot a Ferrara, a Màntua i a Bolonya, es van integrar activament en la vida intel·lectual italiana de les últimes dècades del segle, i van produir obres ben remarcables i curioses, algunes en espanyol o en llatí, però moltes en la llengua del país que els acollia. En citaré només alguns, entre els qui van tenir una presència pública notable. En primer lloc Joan Andrés, un admirable enciclopedista de les lletres, que publicà una voluminosa *Dell'origine, progressi e stato attuale d'ogni letteratura*, obra escrita amb uns mètodes, una pers-

pectiva universal i una extensió que no tenien precedents a tot Europa. Després d'haver estat nomenat reformador de la Universitat de Parma per un altre Borbó, Andrés va ocupar molts anys el càrrec de director de la Biblioteca Reial de Nàpols, on tingué una notable influència sobre la nova generació d'erudits napolitans. Si Joan Andrés s'ocupà d'erudició literària, un company seu de pàtria i d'exili, Antoni Eiximeno, va publicar pels mateixos anys l'obra *Dell'origine e delle regole della musica, colla storia del suo progresso, decadenza e rinnovazione*, sembla que no gaire ben acollida pels seus col·legues italians, que es resistien a acceptar l'autoritat d'un estranger en matèria musical. I al costat d'aquestes obres enciclopèdiques, trobaríem els cinc volums de filosofia i de física d'Antoni Ludenya, que va ensenyar a Pàdua i a Cremona, les polèmiques públiques de Tomàs Serrano amb Tiraboschi sobre els poetes hispanollatins, o les curioses obres teatrals de Manuel Lassala i Joan Baptista Colomes, com ara la tragèdia *Caio Marzio Coriolano*, un *Scipione in Cartagine*, o una *Enrichetta*, qualificada de «tragèdia urbana» i estrenada el 1787. Hi podríem afegir més noms, i moltes més obres (com ara les peces dramàtiques de Bernat Garcia, i entre aquestes una *Marcella, ossia la innocenza salvata e la calunnia punita*, ben típica del seu temps), però el fet interessant és aquest: un bon nombre de jesuïtes valencians, bona part dels quals no havien tingut cap relleu intel·lectual o literari al seu propi país, van exercir a les regions de la vall del Po, i ben sovint en llengua italiana, una intensa activitat en el camp de les lletres, l'erudició, el teatre, la història i la polèmica il·lustrada. Llàstima que aquell moment tan especial de relació no tingués continuïtat, ni d'un costat ni de l'altre. Llàstima també que els estudis del pare Miquel Batllori en aquesta matèria, com en tantes altres que deriven de la seua condició de «català d'Itàlia», no tinguin la repercussió pública que mereixen.

Prop de cent anys més tard, al llarg de la segona meitat del segle XIX, els escriptors catalans de la Renaixença —un renaixement literari, encara no clarament polític— tindran un coneixement directe de l'activitat dels poetes italians del temps del *Risorgimento*, i cap a finals del segle comencen a publicar-se a Catalunya i a Mallorca un seguit d'autors de primer ordre, com Manzoni o Leopardi, iniciant així una continuïtat en l'arribada de la poesia italiana que ja no havia de trencar-se fins a la Guerra Civil espanyola, tal com ha posat de manifest la professora Gabriella Gavagnin en un llibre molt recent, *De Leopardi a Ungaretti: Un segle de poesia italiana*. El 1889 Joan Lluís Estelrich, un italianista mallorquí, va publicar en espanyol una *Antologia de poetas líricos italianos*, però la primera traducció de Leopardi al català és d'alguns anys abans. La lírica leopardiana va tenir una influència molt considerable entre els poetes catalans de finals de segle, en primer lloc entre els mallorquins (com Maria Antònia Salvà, també traductora de Pascoli), i es va difondre en publicacions d'extensa difusió i en traduccions repetides de Forteza, Carner, Garcés o López-Picó. També tingueren alguna difusió poemes de Manzoni, com l'oda civil a la mort de Napoleó, o els *Inni sacri*, però més important va ser la influència de Carducci, tant entre els classicistes de l'escola mallorquina com entre els modernistes que a Barcelona editaven la revista *El Poble*

Català i que admiraven sobretot el Carducci èpic, civil i combatiu (G. Gavagnin). Els modernistes també van començar a llegir i a emular Gabriele d'Annunzio, que els atreia com a exponent d'una revolució estètica violenta, decadent i vitalista, derivada dels simbolismes europeus. El fet és que pocs anys després d'aparèixer el recull *Poema paradisiaco*, la revista *Catalònia* en publicava traduïts alguns poemes, i les traduccions dannunzianes van continuar fins ben entrats els anys vint. Més importància encara van tenir les traduccions de Pascoli, començant per l'esmentada Maria Antònia Salvà, i continuant amb versions de Garcés i de López-Picó. Les traduccions de poetes italians van arribar fins i tot a les obres en dialecte napolità de Salvatore di Giacomo, o a la poesia popular del romà Trilussa, però segurament van tenir el moment més intens durant els anys vint i trenta del segle XX. El grup renovador de *La Revista*, i sobretot Tomàs Garcés, va introduir a Catalunya els nous poetes italians ja a partir dels anys 1920-1921, amb traduccions de l'antologia *Poeti d'oggi*, publicada a Florència per Papini i Pancrazi, i sobretot amb les primeres versions de Giuseppe Ungaretti i d'Umberto Saba. Amb Saba, Tomàs Garcés mantingué una llarga amistat epistolar, i Ungaretti visità Barcelona el 1933, per pronunciar dues dissertacions sobre poesia. Els contactes, doncs, eren intensos i fecunds, però la Guerra Civil espanyola i la II Guerra Mundial havien de tallar una altra vegada els camins entre una vora i altra de la mar.

He parlat únicament de poetes, però cal dir que pels mateixos anys es traduïen igualment els novel·listes, que arribaven a Barcelona les companyies teatrals italianes (com les Teresa Mariani o Dora Baldanello, que actuaven, evidentment, en italià), i que autors dramàtics tan importants com Narcís Oller van traduir al català tant els clàssics —Goldoni— com els contemporanis —Rovetta i Giacosa—, amb un èxit considerable.

I acabarem recordant tres noms, Alfredo Giannini, Giuseppe Ravegnani i Cesare Giardini (dec també aquesta informació a una comunicació inèdita de Gabriela Gavagnin), gràcies als quals la comunicació entre literatura italiana i literatura catalana, en aquelles dècades primeres del segle XX, no anà només en una direcció. Giannini, nascut a Pisa i instal·lat a Nàpols, va descobrir els grans autors catalans del seu temps —poetes ja consagrats com Verdaguer, o novel·listes que començaven com Víctor Català—, va traduir la novel·la *Solitud* (*Solitudine*, Nàpols, 1918), i va aconseguir que Benedetto Croce li encarregués un lectorat de castellà i català el 1920. Va ser també traductor de Josep M. de Sagarra (*La zia Paulina*, 1925) i de Pere Coromines (*La vita austera*, 1925), i acompanyà les seues traduccions amb estudis sobre els autors respectius i amb introduccions a la literatura catalana. Giuseppe Ravegnani va introduir la poesia catalana contemporània en edicions i revistes tan importants com *Il Convegno* o *Lo Spettatore Italiano*, amb nombroses traduccions i amb articles de síntesi (*La nuova poesia catalana*, 1924), i va publicar el 1926 a Milà una *Antologia di novelle catalane*. Quant a Cesare Giardini, col·laborador de revistes importants com *I Libri del Giorno* o *La Fiera Letteraria* —on mantingué un espai regular dedicat a la literatura catalana—, va fer una molt notable tasca de traductor (i no només de textos literaris,

sinó també polítics com *La nacionalitat catalana*, de Prat de la Riba), i publicà el 1926 una extensa *Antologia di poeti catalani contemporanei*, a les edicions Baretto, de Torí.

Hem començat, fa nou-cents o mil anys, amb els mestres llombards que construïen belles esglésies a les valls de Pirineu, i acabem amb poetes catalans editats a Torí. Era una manera de començar i una manera d'acabar, com podíem haver-ne triat unes altres. Hem començat parlant de pedrapiquers i hem acabat amb traduccions, edicions i llibres, com és propi d'aquesta docta i acadèmica casa i d'aquesta ocasió que ens congrega. Però entremig hem recordat també els camins dels navegants i mercaders, dels genovesos i dels valencians, de nobles i soldats, de reis, arquitectes, papes i cardenals. Hem recordat els nostres jueus a Roma, i podíem haver recordat els banquers toscans a Barcelona i a València; podíem haver parlat de més pintors i escultors —de Josep Ribera, de Fortuny, dels germans Benlliure— de viatgers del Renaixement, o de viatgers del segle XX com Blasco-Ibáñez i Josep Pla i els seus llibres de viatges per Itàlia, i de més llibres encara i més poetes. Però crec que els moments de la història pròxima o remota que acabem de revisitar (història humana i política, història de països i de llibres) són prou expressius per concloure que si, ara mateix a Barcelona, a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans que es troba tan prop de la mar i del port, hem parlat de les relacions entre una ribera i l'altra d'aquesta Europa del Mediterrani occidental, no era una matèria ocasional o sobrer: es tracta, en aquest inici del curs 2004-2005, de recordar els lligams entre gent de la mateixa família que ha passat ja molts segles mirant-se des de les vores de la mateixa mar. A mi, que per moltes raons d'història personal també sóc, com els Borja, un «valencià d'Itàlia» —i aquesta és l'única i modesta autoritat que tinc per parlar del que he parlat— només em resta desitjar que aquests lligams no es queden només en parlaments formals i en actes acadèmics. Però això, certament, hauria de ser ja obra dels governs o d'institucions públiques o privades, no dels historiadors, dels novel·listes, dels poetes, dels filòlegs, o d'un simple membre d'aquest Institut com el qui ara mateix acaba de parlar.